

A Freisingi töredékek jelentősége a magyar szlavisztika számára

H. TÓTH IMRE

Szeged

1. A müncheni Bajor Állami Könyvtár kézirati gyűjteményének "Cod. lat. 6426" jelzetű, 169 levélből álló pergamen kódexe rendkívüli jelentőségű a szláv filológia, művelődéstörténet, történelem számára. A kézirat ugyanis többek között a legrégebben lejegyzett latinbetűs összefüggő szláv szöveget tartalmazza, amelyet ószlovén nyelven írt le két ismeretlen másoló.¹ A Freisingi töredékek [FT] tulajdonképpen három részből áll. A FT I. és a FT III. egy gyónási formula, a FT II. pedig egy gyónásra buzdító homília részlete ["Adhortatio ad penitentiam"]. Amíg a FT I. és FT III. szövege a missziói munka elterjedését segítette elő, a FT II. a már megtérített hívek lelkipozícióját volt hivatott szolgálni. A FT-t tartalmazó kódexet 1803-ig Freisingben őrizték, és csak ezután került el onnan. Eredeti őrzési helyéről kapták elnevezésüket a szövegek: ezért *Freisingi töredékek* néven ismeretesek, bár újabban a *Freisingi kézirat* [FM] elnevezés is helyet kapott. Noha a szakirodalomban 1906-tól kezdve jelentős számú közlemény ismeretes erről a felbecsülhetetlen tudományos értékű nyelvemlékegyüttesről, még mindig vannak megválaszolatlan kérdések, amelyek a szövegek keletkezésére, használatára vonatkoznak. Több kiadás után a Szlovén Tudományos Akadémia megjelentette a FT új, kritikai kiadását (1993) és egy 1994-ben tartott nemzetközi szimpózium újabb kutatási eredményekkel egészítette ki ismeretünket, de a FT problematikája végleges megoldást nem kapott. Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy értékeljük a FT jelentőségét a magyar szlavisztika számára.

A magyarországi szlavisztika egyik fő feladata nyelvünk szláv elemeinek ill. a szláv nyelvek magyar elemeinek vizsgálata. Ami a magyar nyelv szláv elemeit illeti, ezek lehetnek egyes szavak (névszók, igék), kalkok és toponimok, esetleg személynevek. Az alábbiakban az utóbbiak kérdésével foglalkozunk tüzetesebben.

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak vizsgálatában nagy fontossággal bír a keresztény terminológia. Keresztény terminológiánknak két rétege különíthető el világosan.

- A) Egy, az ortodox szlávoktól vett, igen vékony csoport, amely a kereszténység elemei ismeretéről tanúskodik [pl. *kereszt, szombat, diák, pap, vádol*]. Ezek forrása a bolgár-szlávok nyelve. Átvételük ideje a X–XI. század.
- B) A latin rítusú szlávok keresztény szókincse, amely a kereszténység elterjedésével, meggyökeresedésével kapcsolatos. Átvételük ideje a X., XI. század, pontosabban 900 utáni időpont. A latin rítusú szláv eredetű egyházi terminológia forrása Pannóniában keresendő, és csak az ott beszélt szláv nyelvekből (kaj-horvát, szlovén nyelvből) magyarázható.²

A latin rítusú kereszténység tömeges elterjedésére csak 900 után kerülhetett sor, amikor a magyarok megszállták Pannóniát, ahol megtérítésükben a latin rítusú délszláv papság is tevékenykedett. [Természetesen voltak más, nyugati rítusú, szláv papok is Magyarországon, mégpedig a csehek, de hatásuk a magyar kereszténység kialakulására kevésbé jelentős.]

2. Mielőtt a pannóniai szlávok nyelvi hatásával foglalkozunk, szükséges megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy a IX. században milyen szlávok lakták Pannóniát. A keresztény szókincs csak

azoknak a szlávoknak a nyelvéből származhat, akik a kereszténység felvételekor Pannoniában a Duna és a Dráva közötti területen éltek.³

A pannóniai szlávok nyelvét illetően megoszlik a kutatók véleménye. Melich János szerint azt a területet, ahol Konstantin és Metód működött, szlovének lakták, de nem tagadható az sem, hogy működésük területén volt szlovák nyelvű lakosság is. ugyanakkor a szlovén nyelvhatár átnyúlt a Duna bal partjára, Moráviába is.⁴ Melich János a helynevek alapján feltételezi Pannoniában a szlovén folytonosságot és azt, hogy 900 után is volt szlovén lakosság ezen a területen.⁵ Némileg másképpen vélekedik e kérdésről kiváló tudósunk egy későbbi művében, amelyben a Dunántúl lakosságával foglalkozik a honfoglalás korában. Itt a szlovéneket a Balatontól délre eső területre lokalizálja, míg a Balatontól északra – többek között – a mai szlovákok őseinek lakóhelyét feltételezi.⁶ A pannóniai szlávok által lakott területet vizsgálva Knicsza István a helynevek tanulsága alapján kimutatta, hogy schol olyan nagy számú szláv helynevet nem találunk, mint Zala megyében. Még ennél is sűrűbb a szláv toponimiai anyag a Kanizsa folyó és a Kis-Balatonba dél felől ömlő patakok környékén.⁷ A Kis-Balaton mocsarai között emelte Pribina fejedelem székvárosát Mosapurcot [Mocsárvár Urbs paludarum]. A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* adatai szerint a Zala mocsarai közé kezdte összegyűjteni Pribina a népeket: "Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae flumimis et circumquaque populos congregare ac multum ampliari in terra illa."⁸ Knicsza István fent említett Zala folyó környékére vonatkozó kutatásai megerősítik a *Conversio* adatait. Ugyanakkor ki is egészítik e forrás információit, mert valószínűvé teszik, hogy az idegyűjtött népek alatt elsősorban szlovéneket kell értenünk.

Sajnos, Knicsza sem említett tanulmányában, sem egy 1952-ben publikált előadásában nem határozza meg a pannóniai szlávok nyelvi hovatartozását. Hangsúlyozza azonban, hogy a Dunántúl lakosságának *délszláv* jellegéhez nem fér kétség. Ezzel a megállapításával összhangban a dunántúli szlávok között Melichtől eltérően a szlovákok elődeit nem sorolja fel.⁹ E terület szláv lakosságának közelebbi meghatározását [szlovén, kaj-horvát, stó nyelvjárású szerb] nem tartja lehetségesnek. Jeles nyelvészünk egy későbbi dolgozatában a magyarság és a szlovének intenzív pannóniai kapcsolatáról írt.¹⁰ Ehhez a megállapításhoz azt tehetjük hozzá, hogy ennek az intenzív, szlovéniséggel való kapcsolatoknak a központja Zalavár és környéke volt.

Moór Elemér Nyugat-Magyarország helyneveit feldolgozó értékes monográfiájában 141 szláv eredetű magyar és 11 szláv eredetű német toponimot sorol fel, anélkül, hogy a korai szláv helynevek etnikai, nyelvi forrását megadná. Műve összefoglaló részében kísérletet tesz arra, hogy a Nyugat-Magyarország Rábától Lajtáig terjedő területének etnikai képét megrajzolja. A helynevek elemzése alapján megállapítja, hogy e területnek a honfoglalás előtti lakossága elsősorban a szlávokból került ki. Északon, a Sopron–Fraknó [Ödenburg–Forchtenstein] vonaltól északra szlovákok éltek. Ettől a vonaltól délre pedig szlovének.¹¹ Moór Elemér egy későbbi dolgozatában azt az álláspontot fejtette ki, hogy a Dunántúl lakossága főleg szlovénből állott.¹² A véleménykülönbségek ellenére megállapítható, hogy Pannoniában a honfoglalást megelőzően volt szlovén nyelvű lakosság,¹³ amelynek a központja a Pribina, majd Kocel vára Mosapurc [Mocsárvár] volt.¹⁴ Az itt élt szláv lakosság a frank–morvai háború pusztításai (883/884) ellenére megértc a honfoglalást. A magyarok az itteni szláv lakosságot megkímélték. Ezért megállapíthatjuk, hogy Zalában, valamint a Kis-Balatonba délkeletről ömlő patakok és a Kanizsa folyó által határolt területen a X–XI. században jelentős számú szlovén lakosság élt.

A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* alapján, amely a VIII–IX. századi szlovének történetének legfontosabb forrása,¹⁵ igen sokat megtudhatunk a szlovének megtérítéséről, akár Pannoniában éltek, akár Karinthiában. Ismeretes a salzburgi püspökök, majd érsekek név-

sora. Tudjuk, hogy kik voltak azok a püspökök [chorepiscopusok, térítőpüspökök], akik a szlávok között működtek [Theoderik, Otto, Osvaldus]. De ezen túlmenően e forrásból ismerjük a Pannoniában ill. Mosapureban [Mocsárvár] működő papok nevét is [Domokos, Pribina udvari papja, Swarnagel presbyter ac praeclarus doctor, Altfriidus presbyter et magister, Richpald archipresbyter], akik diakónusokkal és klerikusokkal érkeztek rendeltetési helyükre. A mai Zalavár lett a szlovének és a pannoniai szlávok egyházi és kulturális központjává. Itt három templom is épült: Szűz Mária tiszteletére, Szent Hadrianus, ill. Keresztelő Szt. János emlékére. A Szt. Hadrianus-templom mellett kolostor is létesült. Templomok építéséről Zalaváron kívül is van tudomásunk [Salapiugin = Zalabér?, Quinque Basilicae = Pécs, Orhatu = Veszprém?]. A történeti források adatait jól kiegészítik a régészeti leletek, amelyek elsősorban Zalavár területéről kerültek elő Cs. Sós Ágnes önfeláldozó tevékenysége eredményeként.¹⁶

Ami a pannoniai szlávok közötti Salzbugból kiinduló térítő és pasztorációs tevékenységet illeti, meg kell említenünk, hogy ennek során Nagy Károly rendelkezése alapján, valamint a salzburgi ír misszió gyakorlatának megfelelően a pannoniai szlávok között is használták a misziónáriusok szlávra [szlovénre] fordított gyónási, bűnbánati szövegeket, amelyek ismerete nélkül nem volt lehetséges a lakosság megtérítése.

3. A FT keletkezésével kapcsolatban megemlítjük, hogy a magyar kutatók – elsősorban Melich János – azt a hagyományos álláspontot képviselték, amely szerint ez a becses nyelvemlékegyüttes, különösen annak 2. része Moráviával ill. Pannoniával hozható kapcsolatba.¹⁷ Melich János ezt a gondolatot továbbfejlesztve azt feltételezte, hogy a FT egyik darabjának [FT I.] fordítása "házánk területén" készült.¹⁸ Kiváló nyelvészünk azt is megemlítette, hogy a FT II. szoros kapcsolatban van Orhidi Szent Kelemennek, Cirill és Metód tanítványának egyik homiliájával, amely egyes kutatók véleménye szerint Pannoniában keletkezhetett Metód pannoniai tevékenysége idején. Valószínű, hogy püspök vagy archipresbiter számára készült. Ezért is került 100 évvel később a freisingi püspök gyűjteményébe.¹⁹

Az újabb szlovén kutatások alapján a következő megállapításokat tartjuk meghatározónak a FT-t illetően:

- a) A FT egy olyan püspök [chorepiscopus?] kézikönyvének részlete, akinek a hívei között szlovének is voltak. Ezért másolták bele a szlovén nyelvű szövegeket Ábrahám freisingi püspök liturgikus gyűjteményébe.
- b) A szövegeket 1000 és 1039 között jegyezték fel, de a szlovén nyelvű anyag jóval korábbi eredetű.
- c) A FT-t a freisingi egyház karinthiai részén [Koroska és vidéke] másolták.²⁰

Az említett megállapításokat azzal egészíthetjük ki, hogy a FT I., FT II., FT III-t a pannoniai szlovének között is használták. Különösen a FT II. ad alapot erre a feltételezésre.

Az elmondottak alapján az FT a magyar szlavisztika számára is jelentős forrás, mert informál a latin rítusú szlávok keresztény terminológiájának *legrégebbi* szlovén rétegéről. A FT szókincse 3 csoportra osztható: 1. egyházi műszavak, 2. egyházi terminológiába tartozó tükörszavak, 3. nem az egyházi terminológiába tartozó szavak, amelyek azonban az egyházi szókincsben is előfordulnak [*klučī* 'kulcsok', *timnica* 'tömlő']. A FT szavainak egy része megtalálható a magyar nyelv szláv jövevényszavai között. A FT-ben az alábbi – esetenként többször előforduló – szavakat és kalkokat találtuk.

FT I.: *sveti* 'szent', *moka* 'munka', *krest* 'kereszt'; kalkok: *sveti krest* 'szent kereszt', *[na] zod[ni] den* 'ítéletnap[ra]', *večni život* 'örökélet'. Nem egyházi terminusok: *rab* 'rab', *poročo* 'rábíz'.

FT II.: kalk: *sveti cruz* 'szent kereszt', nem egyházi terminusok: *kluči* 'kulcsok', *rab* 'rab', *ded* 'déd', *bratr* 'fivér', *temnica* 'tömlőc', *čist* 'tiszt'.

FT III.: *sveti* 'szent', *milost* 'malaszt', kalkok: *zudni den* [*zudinem dine*] 'ítéletnap', *sveti duch* 'Szentlélek'. Nem egyházi terminusok: *rab* 'rab', *poručo* 'rábíz'.

A felsorolt terminusok közül a *sveti* 'szent', *milost* 'malaszt' magyar megfelelői a magyar keresztény terminológia legrégebbi rétegébe tartoznak. Ki kell emelnünk a magyar *malaszt* terminust, amely a nyugati rítusú szlavón nyelvből, esetleg Pannoniában került a magyarba.²¹ A magyar *szent* szóról nem tudjuk megállapítani, hogy melyik rítusból került nyelvünkbe, de feltételezhető az igen korai, délszláv átvétel lehetősége.²² Külön figyelmet érdemelnek a tükörszavak. Első helyen említjük meg a *zodni den* [*zudni den*] 'ítéletnap' szerkezetet, amely előfordul a szlovénban [*sodni dan*], de kimutatható a pannoniai szlovénból is, ahol *szodnyi dén* ill. *sòdní den* alakban él.²³ Jellemző, hogy ez a kalk az FT I. és FT III.-ban megtalálható, amelynek nyugati rítusához nem fér kétség. A keresztény terminológia legrégebbi rétegébe tartozik a *večni život* 'örökélet', *sveti duch* 'Szentlélek', bár az átadó nyelvet nem tudjuk meghatározni. A kérdés eldöntésénél figyelembe kell venni, hogy ezek a kalkok a szláv források közül legkorábban a FT-ben fordulnak elő.

Összefoglalva az elmondottakat meggyőzőnek találjuk azt a megállapítást, hogy az *ítéletnap* [ószláv *судный день*] a pannoniai szlovének nyelvéből került a magyar egyházi szókincsbe. Valószínű, hogy itt keresendő a *malaszt* szó forrása is.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a FT-ben képviselve van több olyan *nem egyházi* terminus, műszó, amely legkorábban itt fordul elő, de a magyarban is megvan, mint szláv jövevényszó. Ilyen a *parancsol*, *munka*, *kulcs*, *tiszt*, *tömlőc*, *rend*, *déd*, *rab* megfelelője. E szavak átadó nyelve a *tömlőc* kivételével nincs meghatározva. Érdekes, hogy mind a szlovénban, mind a magyarban ez a jogi terminológiába tartozó műszó legkorábban egyházi rendeltetésű szövegben fordul elő: *u timnizah* FT II. 52-53, *vilag timnicebeleul* Halotti beszéd. Ez a tény felvetheti azt a kérdést, hogy nem egyházi szókincsbe tartozó műszó is átkerülhet egy nyelvbe egyházi közvetítés útján, ha az adott szót az egyházi szövegekben is használják.

Vizsgálódásaink a következő megállapításokhoz vezettek:

1. A magyar nyelv keresztény terminológiájának egy része a FT tanúsága szerint eredhet a szlovénból, mert ezek a műszavak már a legrégebbi szlovén egyházi szövegekben előfordulnak.
2. Az a tény, hogy a szlovén *sodni dan* megfelelője a pannoniai szlovénból kimutatható, nemcsak arra utal, hogy a szlovén szerkezet szolgált mintául a magyar tükörszó megalkotásához, de megengedi azt a feltételezést is, hogy a FT-ben található szlovén szövegek ismeretesek voltak a pannoniai szlovének között is, hiszen nyelvjárásuk alig különbözött a karintiai szlovénétől.²⁴
3. Szláv jövevényszavaink korai, nyugati rítusú elemcinek tanulmányozásakor az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a FT tanulmányozásának ill. a magyarországi szlovén dialektusok kutatásának.

4. A FT adatainak értékelésénél tekintettel kell lennünk a modern szlovén filológia eredményeire is. Jelen dolgozatunk szintén egyfajta kísérletnek tekinthető e feladat elvégzéséhez.

Irodalom

1. FRAN RAMOVŠ, MILKO KOS: *Brizinski spomenik*. Ljubljana 1937. 51.
2. MELICH JÁNOS: *Nyelvünk szláv jövevényszavai*. Budapest 1910. 13., 11.
3. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink*. I/2. Budapest 1905. 85. 1.
4. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink*. I/1. Budapest 1903. 38. 1.
5. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink*. I/1. Budapest 1905. 96.
6. MELICH JÁNOS: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest (év nélkül). 424.
7. KNIEZSA ISTVÁN: *Magyarország népei a XI. században*. Szent István Emlékkönyv II. Budapest 1938. 428–429.
8. MILKO KOS: *Conversio Bagoarorum et Carantanorum*. Ljubljana 1936. 136. 1.
9. KNIEZSA ISTVÁN: *A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei II. 1–4. [1952] Budapest 387., 390.
10. KNIEZSA, I.: *Charakteristik der slavischen Ortsnamen in Ungarn*. Studia Slavica 9 [1963] 37. 1.
11. ELEMÉR MOÓR: *Westungarn in Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged 1936. 312. 1.
12. ELEMÉR MOÓR: *Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter*. Studia Slavica 2. [1956] 83. 1.
13. MILKO KOS: *Conversio...* 105. 1.
14. BALICS LAJOS: *A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig*. Budapest 1901. 257.
15. MILKO KOS: *Conversio...* 5. 1.
16. CS. SÓS, ÁGNES: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. München 1973.
17. VARTOSLAV JAGIĆ: *Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache*. Berlin 1913. 255. 1.
18. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink*. I/1. 41. 1.
19. FRANC GRIVEC: *Zarja stare slovenske književnosti*. Ljubljana 1942. 48. 1.
FRANC GRIVEC: *Sv. Ciril i Metod v Spodnji Panoniji*. Glasnik Muzejskega Društva. 20. [1939] 170. 1.
20. *Brižinski spomeniki*. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana 1993. 187–188. 1.
21. KNIEZSA ISTVÁN: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1. Budapest 1955. 324. 1.
22. KNIEZSA ISTVÁN: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1. Budapest 1955. 499. 1.
23. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink*. I/2. 302–303. 1.
PÁVEL ÁGOST: *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana*. Budapest 1906. 75. 1.
KISS LAJOS: *Szláv tükörszók a magyarban*. Budapest 1976. 100–101. 1.
24. FRANC GRIVEC: *Sv. Ciril i Metod v Spodnji Panoniji...* 170. 1.